

DR STEVAN LILIĆ*

IZAZOV PRAVNE INFORMATIKE

I. »MEGATRENDOVI«

Osnovna je karakteristika savremene epohe, posebno druge polovine dvadesetog veka, neslućeno narastanje kompleksnosti u svim oblastima — od svakodnevnog života i rada u grandioznim multi-milionskim urbanim kompleksima do planetarne mreže vazdušnih i tele-komunikacionih veza. Bez presedana u celokupnoj dosadašnjoj ljudskoj istoriji, fenomen kompleksnosti je sveprisutna nova realnost sveta u kojem živimo. U središtu savremenog teorijskog i praktičnog interesovanja, ovaj fenomen ne samo da permanentno proširuje postojeće tokove intelektualne spoznaje, već i neposredno uzrokuje ne samo nastanak novih metodoloških i tehnoloških dostignuća, već i konstrukciju sofisticiranih instrumenata praktične aplikacije. Razvoj materijalnih proizvodnih snaga, zajedno sa razvojem odgovarajuće tehnologije i naučnog saznanja (uz odgovarajuće socio-političke procese), ima determinirajući značaj za opšti razvoj i napredak savremenog društva. Za savremenu nauku i društvo, za racionalnu i umnu zajednicu i čoveka, kompleksnost savremenog sveta otvara problem otklanjanja slučajnosti i stihijnosti, neusklađenosti i disproporcija, odnosno ostvarivanja koordinacije i efikasnosti, pravilnog poretka stvari i blagostanja. Samo u meri u kojoj se povećava stepen organizovanosti, moguće je tražiti izlaz iz stanja »progresivne paralize«, koja nastupa kada kompleksnost, kao kakav korov, počne nekontrolisano da buja. Složenost savremenog sveta ispoljava se u vrtoglavom povećanju broja izvora koji svakog trenutka generišu ogromne količine informacija — od individualne aktivnosti, kao kakav korov, počne nekontrolisano da buja. Složenost savremenih sistema nacionalnih privreda, uprave i javnih službi.

Jasno je da sredstvima kojima danas raspolažemo ne možemo izići na kraj sa tolikim mnoštvom informacija. Nekontrolisane i neorganizovane informacije prestaju biti izvor bogatstva savremenog društva. Naprotiv, postaju nam neprijatelji. Naučnici, preplavljeni tehnič-

---

* Dr. Stevan Lilić, profesor Pravnog fakulteta u Beogradu

kim podacima, žale se na informacijsko zagađenje i opominju da je lakše obaviti neki eksperiment nego proveriti da li je već izveden. Informatička tehnologija unosi red u kaos informacijskog zagađenja¹ i osmišljava podatke koji bi inače bili neupotrebljivi.»²

Za razliku od ranijih vremena, kada je broj »lokomotiva«, tj. materijalnih sredstava (rudnika, fabrika, vozila itd.) označavao i stepen društvenog razvoja, u savremenim uslovima najznačajniji razvojni resurs je informacija, zapravo znanje. U razvijenim zemljama, tzv. industrija znanja javlja se kao moćna i propulsivna privredna grana koja pretvara naučna otkrića i spoznajne i nove tehnologije: proizvodi ove industrije znanja³ su »rešenje problema« (problem solving). Produktivnost industrije znanja postao je ključni faktor proizvodne produktivnosti i konkurentske moći — ne samo velikih korporacija, već i čitavih država.⁴

»Proces reprodukcije, bilo individualnog reproduktivnog subjekta, bilo celokupnog društva nezamisliv je bez informacija. [...] Danas su informacije kroz nauku, inovacije, transfer tehnologije, »know-how« i »show-how« vrlo značajna komponenta ekonomskog rasta i razvoja.»⁵

Tehnološke epohe nužno se ne poklapaju sa istorijskim, političkim, odnosno ekonomskim epohama. Svedoci smo rapidne smene industrijske u post-industrijsku epohu, u kojoj mehanički koncept ustupa mesto informatičkom. Tehnološke epohe predstavljaju osnovu promena, koje bitno utiču na povećanje stepena proizvodnosti rada, i to promene koje su posledice progressa u ljudskom saznanju i nauci. Kako je odnos nauke i tehnologije međusobno uslovljen, to se svaka tehnološka revolucija kojom nastaje nova tehnološka epoha zasniva na naučnim otkrićima koja su transformisana u praktične tehnološke aplikacije.

»Nova tehnologija uvek nastaje kao posledica ljudskog znanja, odnosno nauke. Ona je osnova za tehnološku epohu do koje dolazi onda kada nova tehnologija u globalnim razmerama postaje dominantna. Trenutak kada nova tehnologija postane dominantna, je trenutak prelaska kvantiteta u nov kvalitet. Zbog promene u tehnologiji koju je makro svet preuzeo, menjaju se ukupni odnosi u društvu...«⁶

¹ Napomena: Ovo, i sva ostala podvlačenja u daljem izlaganju su moja.

² Naisbitt, John, Megatrendovi — Deset novih smjerova razvoja koji mijenjaju naš život, Zagreb, Globus, 1985, str. 131.

³ Vidi veoma zanimljive radove sa međunarodnog naučnog skupa »Industrija znanja — poluge ekonomskog i društvenog razvoja 90-ih godina«, (International Conference »Knowledge Industries-Levers of Economic and Social Development of the 1990's«) (Institut informacijskih znanosti, Zagreb — Department of Information Science, University of Strathclyde, Glasgow), Dubrovnik (juni) 1989.

⁴ Vidi — Dragoljub Milićević, »Informacija kao osnovni razvojni resurs«, Zbornik Informacija kao razvojni resurs, M. Crnobrnja redaktor, Edicija Samoupravljanje i treća tehnološka revolucija, MC, Beograd, 1985, str. 11—12.

⁵ Mihajlo Crnobrnja, »Ekonomija i informacije«, zbornik Informacija kao razvojni resurs, M. Crnobrnja redaktor, Edicija Samoupravljanje i treća tehnološka revolucija, MC, Beograd, 1985, str. 17—19.

⁶ Ivan Mecanović, »Razvoj nauke i tehnologije i promjene u poziciji univerziteta«, Naučno savetovanje »Univerzitet na pragu XXI stoleća«, Centar za marksizam Univerziteta u Beogradu (19—20. decembar 1988), Beograd, str. 1.

II. AKTUELNI JUGOSLOVENSKI TRENUTAK

Ubrzani naučni i tehnološki razvoj takođe predstavlja karakteristiku savremenog sveta. Jugoslavija zaostaje u razvoju nauke i tehnologije, što se nepovoljno odražava na njen ekonomski i ukupni društveni razvoj, kao i na njen položaj u međunarodnoj zajednici. Ima pojedinih stavova u kojima se, u osnovi, zastupa stanovište da je tehnološki razvoj izazov koji je »nametnut« našoj zemlji od strane međunarodnog okruženja. Naučno-tehnološki izazov, međutim, nije samo posledica spoljnog uticaja, već proističe i iz činjenice da se nijedan savremeni društveni sistem, pa ni naš, ne može pozitivno razvijati, ukoliko razvija naučnu i tehnološku osnovu sopstvene reprodukcije i razvoja.

»Postojeće zaostajanje Jugoslavije u odnosu na razvoj zemalja slične veličine i mogućnosti u oblasti nauke i tehnologije mora biti prevladano. Osnovno opredeljenje u strategiji tehnološkog razvoja Jugoslavije mora biti usmereno na podizanju tehnološkog nivoa u svim oblastima, posebno proizvodnih i društvenih aktivnosti, prodorom u informacione tehnologije. [...] Zbog dezintegracionih privrednih tokova u prošlom periodu, društveni kapital i pojedini tehnološki sistemi razbijeni su do te mere da mnoge organizacije udruženog rada danas ne predstavljaju ozbiljne privredne i tehnološke faktore.»

Imajući u vidu aktuelno stanje naše privrede, pravnog sistema, javne uprave, društvenih službi i dr., kao i stalnu tendenciju pogoršanja ekonomskih kretanja, sve je više kompetentnih stručnjaka koji smatraju da postojeće stanje ne može potrajati duže od godinu dana. Neophodna je hitna reforma privrednog sistema, kako ne bi došlo do opšteg »kolapsa« naše privrede, uz sve teške ekonomske, političke i društvene posledice koje ovo stanje nužno prate.

*»Razume se da je pri stvaranju novog privrednog sistema neophodno poći od toga da nam je nužna efikasna privreda uz samoupravni odnos. Socijalističke zemlje sve više zaostaju u naučno-tehnološkoj revoluciji. Ozbiljno ih ugrožava tehnološka i preko nje svaka druga inferiornost. Eksploatacija tih zemalja na svetskom tržištu po osnovu tehnološkog zaostajanja, već ugrožava dostignuti civilizacijski nivo u njima.»*⁷

I stanje u oblasti pravnog sistema, ocenjeno je kao »kriza«, tj. kao stanje »pobuna fakta protiv prava«, kada pravo ne izražava realne društvene odnose i kada se stvaraju suštinske i formalne neusklađenosti između pravne norme i imperativa društvenog fakta, što dovodi do raskoraka između socijalne i systemske integracije pravnih institucija. Brojni su uzroci neprimenjivanja prava i povrede načela ustavnosti i zakonitosti kod nas.

⁷ Skupština SFRJ: »Odluka o strategiji tehnološkog razvoja SFRJ«, Skupština SFRJ, April 1987, Biblioteka Skupštine SFRJ, Kolo XXIV, sveska 7, Beograd, 1987, str. 20—21.

⁸ Dragoje Žarković, »Da li je moguća privredna reforma?«, Pravni život, Beograd, br. 7—8, 1988, str. 1072.

»U ostvarivanju ustavnosti i zakonitosti stanje je nezadovoljavajuće, što izaziva krupne probleme u društvu. To se posebno izražava u pojedinim oblastima društvenog života, u oblasti proširene reprodukcije, funkcionisanja jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, deviznog sistema, sistema cena, kreditno-monetarnog i bankarskog sistema, poreskog sistema, zaštite društvene svojine i drugo. [...] Zbog postojećih slabosti u funkcionisanju političkog sistema, ne obezbeđuje se dovoljna zaštita ustavom utvrđenih sloboda i prava čoveka i građana«.⁹

III. NOVA REALNOST

Nova realnost revolucionarisala je i postojeće poglede na svet, stvarajući nove teorijske osnove naučnog saznanja i nove metode naučnog istraživanja. Stavljanjem pitanja kompleksne interakcije u centar svog interesovanja, savremena nauka je istovremeno otvorila i niz drugih pitanja i oblasti neposredno povezanih sa fenomenom složenosti — od opštih principa standardnog i automatskog upravljanja složenim sistemima do prirode i karaktera informacije i komunikacionih struktura. Ovaj pristup složenim pojavama, tzv. sistemski pristup, danas je uslov »sine qua non« i osnov za najelementarnije naučne rasprave. Upravo je sistemski pristup bio ono delotvorno (metodološko) sredstvo kojim se moglo uspešno suprotstaviti narastanju složenosti, tako što je upravo sistemskim pristupom promenjen cilj samih naučnih istraživanja. Karakteristično za nauku, posebno za oblast društvenih nauka, do skora je bila njena prevashodno analitička i empirička orijentacija, usmerena ka pronalazenju činjenica i izvođenju eksperimenata. Naravno, ovo je bilo veoma korisno, posebno u smislu razvijanja znanja i upoznavanja sa detaljima specifičnih i ograničenih domena (npr. struktura pravnih normi u pojedinim pravnim propisima i sl.). Međutim, u uslovima neprekidnog narastanja složenosti, analitički i empirijski pristupi su »otkazivali«, uz karakterističnu situaciju da opšti koncepti i teorijski modeli ne odgovaraju stvarnosti: nema očiglednijeg primera za ovu situaciju od tzv. »raskonaka prava i stvarnosti«. Ovo je imalo za posledicu uspostavljanje teoretskog pristupa koji je orijentisan na principe multi-dimenzionalnosti i inter-disciplinarnosti.

»Opšti pristup koji karakteriše raniji empirizam svodio se na to da pojave proučavamo tako što ih rastavljamo na posebne, međusobno odvojene delove (faktore), na pojave koje ostaju izolovane. Glavni cilj bio je razbijanje pojedinih uzročnih nizova. Na taj način fizička stvarnost je bila razbijena u masu atoma, živi organizam u ćelije, ponašanje u reflekse, percepcija u senzacije, itd.«.¹⁰

⁹ Slobodan Perović, »Križa pravnog sistema«, Pravni život, Beograd, br. 11, 1987, str. 1125.

¹⁰ Miroslav Pečujlić, Metodologija društvenih nauka, Savremena administracija, Drugo, izmenjeno i dopunjeno izdanje, Beograd, 1982, str. 46—47.

IV. PRAVO — METODOLOGIJA — TEHNOLOGIJA

Savremeni razvoj tehnologije, i pravnoj nauci postavlja kao zahtev primenu savremene naučne metodologije. Pravni (u stvari dogmatiski) metod, kao osnovni (ali ne i kao isključivi), metod uobličavanja pravnih kategorija, svojim prvenstveno jezičkim i logičkim instrumentima iznalazi i otkriva tzv. pravo značenje pravne norme. U skladu sa tim, pravna dogmatika (logički) vrlo dobro oporiše unutar prava kao (logički) zatvorenog sistema. Problemi sa pravnim metodom nastaju kada treba objasniti, rećimo, već spomenuti »raskorak prava i stvarnosti« (tzv. normativity gap), i to upravo iz razloga što tzv. pravni metod po svojoj unutrašnjoj logici pripada dogmatici, a ne nauci. Iz ovih razloga su se pojedini autori, vesnici »novih vetrova u pravu«, zastrašujućom argumentacijom i velikim polemičkim žarom zalagali za stav da je krajnje vreme za »uvođenje naučnog metoda u pravo«. ¹¹ I zaista, suština prava je u njegovoj otvorenosti kao sistema (ne u njegovoj »savršenoj logičko-apstraktnoj zatvorenosti«), kao i u njegovim neposrednim i posrednim uticajima na realne odnose. Dakle, nije svrha prava da se samo »sazna« (kalko u osnovi proizilazi iz dogmatike), već da se »ostvari«, u smislu da se »ono što treba da bude« artikuliše i transformiše u »ono što jeste«.

Sav »sajaj i beda« pravne dogmatike sažet u normativističkoj koncepciji tzv. čiste teorije prava, koja je dovodeći primenu pravno-dogmatiskog metoda do svog konsekventnog kraja »očistila« pravo od svih »nepravinih« (realnih) elemenata. Polazeći, u suštini, od toga da je pravo samo ono što je propisano u zakonu, tj. što je »normirano«, normativistička škola uspela je da, kako to pravnici slikovito vole da istaknu, »zajedno sa vodom iz kornita izbacii i dete«. Iz današnje perspektive posmatrano, »čisti normativizam« (čiji sledbenici vole sebe da nazivaju »klasični pravnici«), danas je isto toliko amahrono i u svakom smislu prevaziđeno, koliko i magijske reči plemenskog vraća u odnosu na operativnu tehnologiju savremene medicine. ¹²

Nema sumnje da primena savremene metodologije i tehnologije — njenih metoda i sredstava u oblasti prava, može biti od izuzetne koristi pravnicima, ne samo kod stvaranja, već i kod primene prava. U tom smislu, posebno od posebnog su značaja savremene koncepcije prava koje preovlađuju u razvijenim zemljama i prema kojima se pravo posmatra u svom »realnom kompleksnom okruženju« i istražuje kao komunikacijski (a ne nonmativni) fenomen.

»Pravo se može definisati kao etički nadzor nad komunikacijama i nad jezikom kao oblikom komunikacija, pogotovu kada je ovaj normativni vid pod kontrolom neke vlasti, dovoljno jake da svojim odlukama da delotvornu društvenu sankciju. To je proces podešavanja »sprega« koje vezuju ponašanje različitih pojedinaca kako bi se mog-

¹¹ Lee Loevingery, »Jurimetrics — The Next Step Forward«, Minnesota Law Review, No. 5, Vol. 33, 1949, str. 455—493.

¹² Stevan Lilić, »Kibernetiska modelistika i pravilno određivanje upravne funkcije«, Pravni život, br. 11, 1985, str. 1073—1082.

lo ostvariti ono što zovemo pravdom, i kako bi se sporovi izbegli ili bar izgladili. Stoga teorija i praksa prava obuhvataju dve grupe problema: one koji se odnose na njegovu opštu svrhu, tj. na koncept pravde, i one koji se odnose na tehniku sprovođenja ovih načela. [...] Pored opštih principa pravde, zakon mora biti tako jasan i ponovljiv da svaki pojedini građanin, može unapred proceniti svoja prava i dužnosti. On mora biti u stanju da utvrdi sa razumnom izvesnošću kakav će stav zauzeti sudija ili porota u odnosu na njegov položaj. Ako to nije u stanju da učini, pravni kodeks, bez obzira na to koliko dobronameran bio, neće mu omogućiti da vodi život pošteđen parničenja i konfuzije. [...]»¹³

Koliko je normativizam, kao dogmatski i »zatvoren« način razmišljanja, ne samo neadekvatan za uspešno rešavanje aktuelnih složenih pitanja pravne teorije i prakse, već i plodno tle za najrazličitije ideološke i dogmatske aplikacije, nema potrebe posebno dokazivati. S toga su orijentacije na savremenu pravnu metodologiju, poznavanje savremenih tokova u svojoj struci, presudne u formiranju integriteta profesionalne etike, i pre svega, ljudskog dostojanstva kreativnog pravnika.

»Novi odnosi zahtevaju stvaralačkog pravnika, koji će znati da se otrese svih onih uticaja i mentalnih taloga koje je ostavila ranija društvena klima, ali ujedno mora da se sa svojim znanjem postavi nasuprot nekih današnjih neodgovarajućih pogleda na ulogu prava u novim odnosima, kao i svim pokušajima takvog utvrđivanja društvenih odnosa koji ometaju nastajanje pravne države i koji ugrožavaju njenu osnovnu vrednost — ljudska prava. Pravna se nauka mora, što je moguće pre, otresti neprimerene ideološke navlake, mora se vratiti osnovnim zapovestima teorijskog rada i ponuditi pre svega pravničko znanje [...]»¹⁴

---

¹³ Norbert Wiener, Kibernetika i društvo, Beograd, Nolit, 1964, Poglavlje »Pravo i komunikacije«, str. 131—140.

¹⁴ Anton Perenić, »Kriza prava i autonomnost pravničkog poziva«, (materijal za Savetovanje »Kriza pravnog sistema«, Centar za marksizam Univerziteta u Beogradu i Pravni fakultet u Beogradu, 18. april 1989), str. 8.

Kolika je stvarna potreba za pravim »pravničkim znanjem« u našoj zemlji danas, takođe nema potrebe posebno isticati — činjenice same za sebe govore. Evo, ilustrativnog primera, iz jednog stručnog komentara: »Druga novela Zakona izvršena je 1976. godine radi usklađivanja sa Ustavom iz 1974. godine. Kako se radilo o opsežnim izmenama zakona u skladu sa ustavnim promenama, na sednici Skupštine SFRJ od 24. XII 1976. godine usvojen je integralni tekst Zakona o upravnim sporovima (Službeni list SFRJ br. 4/77), tako da on predstavlja nov zakon čijim je stupanjem na snagu prestao da važi raniji Zakon o upravnim sporovima. [...] U ovom komentaru, da bi se izbegle zabune na svim odgovarajućim mestima upotrebljen je izraz »novela Zakona iz 1976. godine«, umesto »novi Zakon«. Uporedi: Vera Bačić i Zoran Tomić, »Komentar Zakona o upravnim sporovima«, Službeni list, (Beograd) 1984, str. 21.

V. INFORMATIKA I PRAVO

U poslednjih desetak godina, informatika je postala jedan od osnovnih faktora ekonomskog i društvenog razvoja. U najrazvijenijim zemljama (SAD, Japan, SR Nemačka), proizvodnja i primena informatičke tehnologije predstavlja osnovne pokretače i usmerivače razvoja. Niz zemalja, koje su do nedavno bile nerazvijene i zaostale, ostvarile su zavidne uspehe u razvoju, upravo zahvaljujući informatizaciji (Singapur, Malezija, Hong Kong, i dr.). I u pojedinim socijalističkim zemljama (SSSR, Poljska, Čehoslovačka i dr.) raaste interes za pitanja informatike, za ulogu informacije u procesu upravljanja uopšte, a posebno u oblasti prava.

Od početka pedesetih godina — kada su se pojavili prvi elektronski digitalni računari, tehnološke inovacije se svakim danom i u svakom pogledu sve više razvijaju. U međuvremenu, informatička tehnologija — čiji je neprikosnoveni simbol kompjuter, toliko je uznapredovala, da je izazvala dramatičan preokret u razvoju tehnologije obrade podataka i upravljanja — perspektive razvoja idu u pravcu razvijanja tzv. šeste generacije kompjutera (na osnovama tzv. molekularne elektronike).

»Interes za učešće u razvoju i primeni informatike nije slučajan. On je jedan od osnovnih pokazatelja vitalnosti i perspektivnosti privrede i društva. [...] Informatička tehnologija omogućava da informacije budu potpunije, dostupnije i blagovremene. Na toj osnovi unapređuje se kvalitet upravljanja, što se pozitivno odražava na privredni prosperitet i ukupni društveni razvoj.«¹⁵

VI. IZAZOVI PRAVNE INFORMATIKE

Opšta kretanja u industrijski razvijenim, a posebno u post-industrijskim društvima imaju, između ostalog, za posledicu i proces transformacije države od tzv. aparata za vršenje autoritativnih funkcija vlasti i prinude u koordinatore stručnih i informatičkih usluga (information management), sa jedne, odnosno transformacije prava od sistema autoritativnih zapovesti u sistem autonomnih pravila koordinacije, sa druge strane. Tako, npr. savremene tendencije pokazuju preobražaj funkcija države (posebno uprave) od »autoritativnog upravljanja putem vlasti i administrativnim merama« u »stručno-funkcionalnu makro koordinaciju« složenih društvenih tokova konišćenjem visoko-tehnoloških organizacionih metoda i sredstava informatičke tehnologije. Prikupljanje, obrada i konišćenje podataka oduvek je igralo značajnu ulogu u vođenju društvenih poslova i ostvarivanju funkcija vlasti.

---

¹⁵ Nikola Marković, »Informatika i aktuelna društvena pitanja«, XVII jugoslovensko savetovanje o informacionim sistemima, Beograd, Praksa, br. 6—7, 1988, str. 2—3.

U savremenim uslovima, može se reći da je upravo ova aktivnost »procesiranja« podataka jedna od fundamentalnih funkcija države — obrada podataka javlja se kao bitna pretpostavka zakonitom, efikasnom i ekonomičnom ostvarivanju uloge države. Ova tvrdnja može se lako dokazati mnogim istorijskim i savremenim primerima iz najrazličitijih oblasti javnog života — od popisa stanovništva do vođenja najraznovrsnijih službenih i drugih evidencija (npr. matične knjige, prebivalište i boravište, lično ime, itd.). Ove »prave informacije« se mogu koristiti u najrazličitije svrhe, odnosno registrovati i »čuvati« u kompjuterizovanim informacionim sistemima. S toga su i akronimi »AOP« (»automatska obrada podataka«), odnosno, »EOP« (»elektronska obrada podataka«), postali sinonimi za savremena »informatička društva«,¹⁶ tj. za društva u kojima se velike količine najrazličitijih podataka obrađuju automatski — elektronskim putem.

Porastom složenosti industrijskih i društvenih sistema, mogu se uočiti dve karakteristične tendencije — sa jedne strane, uočava se porast državne i administrativne intervencije, a sa druge, veliki državni i administrativni organizacioni sistemi postaju modeli industrijskim preduzećima i institucijama javnih službi. Podaci se prikupljaju, obrađuju i prenose, odnosno klasifikuju pomoću moćnih potencijala elektronske informatičke tehnologije današnjih kompjuter—država (computer states).¹⁷

Oko kompjutera počele su se razvijati i potpuno nove oblasti prava i pravne informatike — od relativno lako manipulativnih i »prijateljskih« (user-friendly) personalnih kompjutera i sistema za kancelarijske i kućne potrebe, do kompleksnih (nacionalnih i transacionalnih) pravnih informacionih sistema — CREDOC, QUIC/LAW, IRETIJ, JURIS, ITALGIURE, EUROLEX, LEXIS, WESTLAW, EURONET, INTERDOC, PRAVO—1, PRIS itd.¹⁸

»Rezultat procesa inicijalne obrade (pravnih) podataka je pronalaženje osnovnih pravnih izvora. Ovi izvori nalaze se kao pisana pravila u raznim zakonima, propisima, sudskim odlukama itd. Tumačenjem ovih odredbi, pravnik uobličava pravnu normu. [...] Ovaj integralni postupak uobličavanja pravne odluke mora biti adekvatno primenjen i pri izgradnji kompjuterizovanih sistema, tako da postoji mogućnost modifikacije prethodnog zaključka, odnosno mogućnost uključivanja prethodnog zaključka u naknadi.«¹⁹

---

¹⁶ Vidi — A. Melezinek — A. Kornhauser, — J. Sturm, »Technik und Informationsgesellschaft (Information, Technology and Society)«, Referate des 16. internationalen Symposiums »Ingenierpädagogik '87«, Darmstadt, 1987.

¹⁷ David Burnham, The Rise of the Computer State, New York, 1979, str. 7.

¹⁸ Vidi, između ostalih — Jon Bing, »Handbook of Legal Information Retrieval«, Amsterdam—New York—Oxford, 1984; Flory A. & Corze, H: »Informatique Juridique«, Paris, 1984; Garcia D. de Santis: »Introduca Informatica Juridica«, Sao Paolo, 1978; Stevan Lilić, »Teorijske osnove pravnih informacionih sistema«, Pravni fakultet, Beograd, 1978; Klaus Grimmer, »Informationstechnik in öffentlichen Verwaltungen«, Basel/Boston/Stuttgart, 1986. i dr.

¹⁹ Jon Bing, »Handbook of Legal Information Retrieval«, Amsterdam—New York—Oxford, 1984, str. 21—23.

I u našoj zemlji, nakon prvih (pionirskih) pokušaja izgradnje eksperimentalnih pravnih informacionih sistema (YUSPIEM)²⁰, sve više ima projekta ove vrste. Jedan od tih je i projekt PRIS, Pravosudni informacioni sistem Jugoslavije²¹, koji predstavlja osnov za razmatranje i pristupanje etapnoj modernizaciji informacionog sistema za potrebe pravosuđa i drugih društvenih subjekata koji se bave izučavanjem, stvaranjem i primenom prava. Pored PRIS-a, i u SR Srbiji u toku je rad na izradi projekta informacionog sistema opštinske uprave²², kao i informacioni sistem za potrebe Vrhovnog suda SR Slovenije²³, i dr. Efekti koji treba da se postignu primenom informatičke tehnologije na području prava i pravosuđa su višestruki. U oblasti informisanja, efekti se ispoljavaju kroz stvaranje savremenog, jedinstvenog i, pre svega, efikasnog pravnog informacionog sistema, koji će biti u stanju da se suprotstavi »poplavi« pravnih informacija sa kojom su suočeni praktično svi učesnici u pravnom saobraćaju: kako građani i privredni subjekti, tako i državni organi i samoupravne zajednice. U ovoj poplavi, međutim, najviše se »dave« pravnici i pravne službe u svojoj svakodnevnoj praksi — situacija postaje još teža, naročito za pravnike u privredi, koji uvedenom dinamičke i tržišne orijentacije privrede, treba da svojim firmama i organizacijama, pruže kvalitetne i blagovremene »pravne usluge«. Od kvaliteta odluka pravnika u privrednim i drugim preduzećima i ustanovama, u najvećoj meri će zavisiti i uspešnost poslovanja i ostvarivanja dobiti. Informacioni sistem za potrebe pravnika i pravosuđa treba da ima jugoslovenski karakter i da se zasniva na jedinstvenim metodološkim osnovama. Na ovaj način se postiže konzistentnost i unutrašnja usklađenost sistema, odnosno izbegava višestruko evidentiranje i prikupljanje, kao i nepotrebna i neracionalna obrada, čuvanje i prenos istih podataka i informacija. Osnovni cilj svakog informacionog sistema je unapređenje efikasnosti rada u oblasti koju sistem obuhvata. Prema tome, opšti cilj jednog pravnog informacionog sistema jeste unapređenje ukupnog pravnog poretka: kako normativne delatnosti, tako i oblast primene prava. U tom smislu, i izgradnja PRIS-a treba da omogući i doprinese:

- 1) Unapređivanju i razvijanju pravnog i pravosudnog sistema u skladu sa razvojem ukupnih društvenih odnosa, društvenim potrebama i opredeljenjima;
- 2) sistemskom praćenju i stalnom uvidu u stanje postojećeg normativnog i stvarnog pravnog poretka;
- 3) pravilnoj i jedinstvenoj primeni zakona, propisa i samoupravnih opštih akata;
- 4) jačanju i učvršćivanju ustavnosti i zakonitosti;
- 5) jačanju pravne sigurnosti;
- 6) potpunoj i brznoj informisanosti i ubrzanju procesa odlučivanja;
- 7) rasterećenju pravosudnih organa od poslova i zadataka koji se uz primenu računara mogu brže, lakše i efikasnije izvršavati;
- 8) većoj javnosti rada, s obzirom na otvorenost sistema prema građanima i drugim subjektima;
- 9) neposrednom uvidu, i samim tim većem prožimanju pravne teorije i prakse;
- 10) sagledavanju i analiziranju pojava i problema koji se javljaju prilikom utvrđivanja i primene pravnih normi.²⁴

²⁰ YUSPI-EM — Jugoslovenski sistem pravnih informacija — eksperimentalni model, Institut za javno upravo — Pravna fakulteta v Ljubljani, 1972.

²¹ PRIS — Konceptija Pravosudnog informacionog sistema Jugoslavije, Nacrt, Savezni sekretarijat za pravosuđe i organizaciju savezne uprave — Zavod za informatiku saveznih organa i Savezni sud, Beograd, septembar 1986.

²² Opšti projekt informacionog sistema organa uprave opštine (skraćena verzija), Institut Mihajlo Pupin, Beograd, maj 1987.

²³ Nina Plavšak, »Pravni informacioni sistem Vrhovnog suda SR Slovenije«, Seminar »Komjuter i pravo«, Brioni, 20—21 april 1987.

²⁴ Konceptija PRIS, str. 17.

U razvijenim zemljama, najnovija dostignuća na području pravne informatike kroću se u pravcu konstruisanja visoko sofisticiranih, tj. inteligentnih pravnih informacionih sistema (legal expert systems) primenom tzv. veštačke inteligencije (artificial intelligence — »AI«) uz tehnološku podršku superkompjutera pete generacije.

»Mogućnost izgradnje »inteligentnog« pravnog informacionog sistema, tj. informacionog sistema koji na neki način »razume pojmove« određene pravne oblasti, veoma privlači pažnju u poslednje vreme. Interesovanje za inteligentne sisteme velikim delom proističe iz želje da se prevaziđu postojeći sistemi za pronalaženje pravnih dokumenata (legal dokument retrieval) koji se još uvek oslanjaju isključivo na tehniku punog teksta i ključnih reči... Najkritičnija tačka u projektovanju inteligentnog pravnog informacionog sistema za pronalaženje podataka, kao stručno-dijagnostičkog sistema, je konstrukcija pojmovnog modela (conceptual model) odgovarajućeg pravnog područja.«²⁵

Kako stvari na tom području stoje kod nas, nažalost više nego ilustrativno govore najnoviji vladini izveštaj u vezi informatizacije državnih organa, uprave i društvenih službi.

»Dosadašnje faze informatizacije organa uprave u Republici nisu bile praćene odgovarajućim aktivnostima na planu informatičkog opismenjivanja i obrazovanja, što je dovelo do gotovo pasivnog odnosa korisnika informacionih sistema. S toga je neophodno da se paralelno sa razvojem informacionih sistema i uspostavljanjem savremenih baza podataka, organizuju aktivnosti na informatičkom opismenjavanju (podvukao — SL) svih kategorija zaposlenih u organima, kako ne bi došlo do raskoraka između nivoa opremljenosti organa uprave i mogućnosti korišćenja savremene baze podataka i informacionih servisa, s jedne strane, i znanja potrebnog da se oprema i usluge iz domena informacione tehnologije koriste, sa druge strane.«²⁶

---

²⁵ Vidi, između ostalog: McCarty, Throne »Intelligent Legal Information Systems — Problems and Prospects«, Rutgers Computer & Technology Law Journal, Volume 9, No. 2, 1983, str. 265—266.

O primeni »veštačke inteligencije« u pravi vidi još i: Anne Garner, »Overview of Artificial Intelligence Approach To Legal Reasoning«, u zborniku »Computing Power and Legal Reasoning« Edited by Charles Walte, West Publishing Co, St. Paul, 1986, str. 247—274; Boštjan Zupančič, »Možnosti za izdelavo ekspertnog sistema v (kaznenem) pravu«, Zbornik »Pravni aspekti varstva in uporabe računalniških programov in podatkovnih baz«, Nova Gorica, 1988, str. 157—165, Allen, Layman — Radovan Stipanović, »Automatic Generation of a legal Expert System From a Normalized Interpretation of Legal Rules«, Zbornik pravnog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, br. 6, 1988, str. 7807—7843; Stevan Lilić, »Expert Systems And Public Administration«, International Conference »Knowledge Industries — Levers of Economic and Social Development of the 1990's« (Institut informacijskih znanosti, Zagreb — Department of Information Science, University of Strathclyde, Glasgow), Dubrovnik, juni, 1989. i dr.

²⁶ Izvršno veće Skupštine SR Srbije, »Izveštaj o stanju razvoja informacionih sistema državnih organa u Republici«, Beograd, april, 1989, str. 2.

Razvitak kompjuterske tehnologije obrade podataka nužno otvara i pitanje preispitivanja nekih postojećih pravnih koncepcija. Tradicionalne pravne kategorije, kao što su ugovori, imovinski odnosi, autorsko i patentno pravo i njihova zaštita, vođenje službenih evidencija i izdavanje javnih isprava itd., odjednom su se našli u bitno izmenjenim okolnostima i novom kontekstu. Sa druge strane, savremeni pravni život suočava nas sa novim pravnim institucijama — od tzv. prava privatnosti (right to privacy) i zaštite podataka (data protection) do transnacionalnog prenosa podataka (transnational data flow).²⁷ Pitanje zaštite podataka, odnosno rasprava o ostvarivanju i zaštiti tzv. prava privatnosti, posebno u odnosu na pojedinca i građane, predstavlja jedan od najvećih i najneposrednijih, ne samo teorijskih, već pre svega, praktičnih izazova savremenom pravu i pravnoj nauci. U ovakvim okolnostima, postojeće pravne institucije — od zakonodavnih do sudskih, nisu u stanju da održe korak sa razvojem tehnoloških inovacija. Zbog toga je neophodno da se prilikom razmatranja pravnih pitanja u uslovima razvijene informatičke tehnologije, a naročito pri njihovom zakonodavnom regulisanju, pronade i uspostavi prava mera između mogućnosti ostvarivanja i zaštite sloboda i prava građana i potreba društvene zajednice da (korišćenjem savremenih elektronskih uređaja) osigura ostvarenje javnog interesa.

»Pod pritiskom tehnologije dolazi do približavanja pravosudnih, knjigovodstvenih i administrativnih delatnosti. Obrada informacija prisutna je u mnogim tradicionalnim područjima javnog prava, kao i u okviru rada organizacija i organa pravosuđa i uprave. Jasno je da pitanja koja se odnose na obradu podataka u njima ne mogu biti rešena tradicionalnim izolovanim načinom rada pravnika — s toga, timski rad stručnjaka različitih profila postaje nužan organizacijski odgovor.«²⁸

Imajući u vidu povećanu mogućnost zloupotrebe koja se može javiti zbog sve šire primene kompjuterizovanih informacionih sistema, mnoge zemlje su, naročito razvijene, pristupile proučavanju i donošenju odgovarajućih zakonodavnih akata, pre svega, zakona sa ciljem posebne i neposredne »zaštite podataka«, odnosno, »privatnosti«. Glavni razlog tome i osnovni motiv za pristupanje posebnoj zakonodavnoj regulativi svode se na neadekvatnost i neodgovarajuću primenljivost postojećih zakonskih propisa na novonastale situacije. U razvijenim zemljama, situacija tzv. relativne informacione izolovanosti pojedinaca, poslednjih se godina bitno promenila. Ovo je posledica izuzetnog razvoja kompjuterske tehnologije uopšte, a naročito spektakularni razvoj tehnologije za tzv. elektronsko praćenje i nadzor ponašanja pojedinca.²⁹

²⁷ Vidi — Wolk, Stuart & Luddy, William, »Legal Aspects of Computer Use«, Englewood Cliffs, NJ, 1986.

²⁸ Dragoljub Kavran, »Laws and Regulations on Information Systems — Development and Operation« (Prepared For The Department Of Technical Cooperation For Development, United Nations), 1987, str. 6.

²⁹ Stevan Lilić, »Pravni aspekti zaštite podataka u automatizovanim službenim evidencijama«, Naša Zakonitost, br. 5, 1989. str. 621.

»(Do nedavno) elektronsko praćenje i nadzor je uglavnom bilo ograničeno na audio uređaje..., sada, međutim, tehnološka dostignuća su značajno proširila ovo polje dejstva — između ostalog, minijaturni odašiljači za audio praćenje, lagane komakt TV kamere za video praćenje, poboljšane noćne kamere i video uređaji, kao i naročito veliki porast brojnih kompjuterski-orijentisanih tehnika praćenja i nadzora. (Ovi) elektronski uređaji mogu se koristiti za praćenje i nadzor kretanja i postupaka pojedinca, njegove komunikacije i emocija... npr. psihološke i psihičke reakcije na određene okolnosti, ispitivanje poligrafom, analiza napetosti glasa, analiza daha, analiza moždanih talasa, kao načini da se odrede emocionalna stanja pojedinca...«.³⁰

Razmatranja i rasprave o pitanjima zaštite ličnosti i ličnih podataka, pratio je i jedan duboki emocionalni podkontekst — želja da se ne dozvoli ponavljanje situacije iz poslednjeg svetskog rata, kada su za ostvarenje fašističkih i nacističkih političkih ciljeva stajale na raspolaganju razne državne i javne evidencije o građanima u kojima su, između ostalog, bili sadržani i podaci o rasnom poreklu i političkom ubeđenju — podaci koji su na najnehumaniji moguć način bili zloupotrebljeni protiv onih o kojima su vođeni.³¹

Iz navedenih razloga, smatramo da su se, kao akademski odgovor izazovu koji informatička tehnologija predstavlja pravu, uporedo sa razvijanjem i proširivanjem znanja iz pravne informatike, stekli svi neophodni preduslovi za sadržinsko uobličavanje jedne savremene, inter-disciplinarne i dinamičke pravne discipline, pod tentativnim nazivom »Informatijsko pravo«³² — koja bi, obogaćivanjem postojećih pravnih disciplina najnovijim teorijskim saznanjima i praktičnim dostignućima iz ove oblasti, ne samo u potpunosti stavila težište na pravne aspekte primene informatičke tehnologije u pravu, već doprinela i prevladavanju nerazumevanja savremenih tokova i dostignuća u pravu.

»Stare pravne doktrine ne mogu se jednostavno primeniti na novu tehnologiju... Neophodne su nove koncepcije koje se moraju razvijati, uz pažljivo prilagodavanje starih — novi putevi pravnog rezonovanja postepeno se javljaju uporedo sa novim zakonodavstvom i novom praksom.«.³³

---

³⁰ »Electronic Surveillance and Civil Liberties«, Congress of the United States, Office of Technology Assessment, Washington, D.C., (20510) 1985, str. 9—13.

³¹ Tom Riley, »Data Protection Today and Some Trends«, Law/Technology, Vol. 17, No. 1, 1984, str. 9.

³² Stevan Lilić, »Informatička tehnologija i pravo«, Privredno pravni priročnik, Beograd, br. 7, 1989, str. 11.

³³ Wolk Stuart & Luddy, William: »Legal Aspects of Computer Use«, Englewood Cliffs, N.J., 1986. str. 6.

KORIŠĆENA I ODABRANA STRUČNA LITERATURA I IZVORI

- Allen, Layman — Stipanović, Radovan:
Automatic Generation of a legal Expert System From a Normalized Interpretation of Legal Rules. Zagreb, Zbornik pravnog fakulteta u Zagrebu, br. 6, 1988, str. 7807—843.
- Bajgorić, N. — Savić A. —
Vještačka inteligencija i razvoj informacionih sistema. Beograd, Praksa, br. 3, 1989, str. 17—22.
- Bing, Jon:
Developing Knowledge Based Legal Systems For Public Administration. Law /Technology, Vol. 20, No. 1, Washington, D.C., 1987, str. 1—59.
- Bing, Jon:
Handbook of Legal Information Retrieval. Amsterdam—New York—Oxford, 1984.
- Burnham, David:
The Rise of The Computer State. New York, 1979.
- Russell, B., Keeton, R., Landis., Park, R. —
Teaching Law With Computers: A Collection of Essays. EDUCOM Series, Vol. 2, Boulder, CO, 1979.
- Congress of The United States, Office of Technology Assessment.
Electronic Surveillance and Civil Liberties, Washington, D.C., (20510) 1985.
- Crnobrnja, Mihajlo:
Ekonomija i informacije. Zbornik »Informacija kao razvojni resurs«. M. Crnobrnja redaktor, Beograd, edicija, Samoupravljanje i treća tehnološka revolucija, MC, 1985, str. 17—26.
- Cvetanović, Slobodan:
Decenja razvoja superkompjutera. Beograd, Praksa, br. 1, 1987. str. 62—66.
- Čok, Vida:
L'informatique et le droit compare. Zagreb, Zbornik pravnog fakulteta u Zagrebu, br. 6, 1988, str. 765—779.
- Flory, A. & Corze, H. —
Informatique Juridique. Paris, 1984.
- IUS LIBER:
IUS LIBER — Metodološke osnove za izradu informacionog podsistema pravne literature u okviru Pravosudnog informacionog sistema Jugoslavije. Beograd, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 1987, 1988.
- Garcia, D. de Santis:
Introducoo Informatica Juridica. Sao Paolo, 1978.
- Garner, Anne:
Overview of Artificial Intelligence Approach To Legal Reasoning. U zborniku »Computing Power and Legal Reasoning« Edited by Charles Walte, West Publishing Co, St. Paul, 1986, str. 247—274.
- Grabovac, Vitomir:
Neka razmišljanja vezana uz projektiranje i izgradnju pravnog informacionog sustava. Zagreb, Naša zakonitost, br. 1, 1988, str. 26—43.

- Grimmer, Klaus:
Informationstechnik in Offentlichen Verwaltungen. Basel/Boston/Stuttgart, 1986.
- Izvršno veće Skupštine SR Srbije:
Izveštaj o stanju razvoja informacionih sistema državnih organa u Republici. Beograd, april 1989.
- Kavran, Dragoljub:
Laws and Regulations on Information Systems — Development and Operation (Prepared For The Department Of Technical Cooperation For Developmenten. United Nations), 1987.
- Lazović, A., Ljubišić—Vukanović, J. Pudar—Pajković, V. —
Razvoj pravosudnog informacionog sistema Jugoslavije — PRIS. Praksa, Beograd, br. 9, 1988, str. 2—8.
- Loevinger, Lee: »Jurimetrics — The Next Step Forward«. Minnesota Law Review, No. 5, Vol. 33, 1949, str. 455—493.
- Lilić, Stevan:
Informatička tehnologija i pravo. Beograd, Privredno pravni priručnik br. 7, 1989, str. 3—11.
- Lilić, Stevan:
Data Protection and New Technologies In Public Administration. Zagreb, Zbornik pravnog fakulteta u Zagrebu, br. 6, 1988, str. 793—807.
- Lilić, Stevan:
Pravni aspekti zaštite podataka u automatizovanim službenim evidencijama. Naša zakonitost, br. 5, 1989. str. 614—628.
- Lilić, Stevan:
The Knowledge Industries: Expert Systems And Public Administration. International Conference »Knowledge Industries — Levers of Economic and Social Development of the 1990's (Institut informacijskih znanosti, Zagreb — Department of Information Science, University of Strathclyde, Glasgow), Dubrovnik, May 29 — June 3, 1989.
- Marković, Nikola:
Informatika i aktuelna društvena pitanja. XVII jugoslovensko savetovanje o informacionim sistemima, Beograd, Praksa, br. 6—7, 1988, str. 1—10.
- McCarty, Throne:
Intelligent Legal Information Systems — Problems and Prospects, Rutgers Computer & Technology Law Journal, Volume 9, No. 2, 1983.
- Mecanović, Ivan:
Razvoj nauke i tehnologije i promjene u poziciji univerziteta. Naučno savetovanje »Univerzitet na pragu XXI stoleća«, Beograd, Centar za markizam Univerziteta u Beogradu (19—20. decembar 1988).
- Melezinek, A., Kornhauser, A., Sturm, L. —
Technik und Informationsgesellschaft (Information, Technology and Society), Referate des 16. internationalen Symposiums »Ingenieurpädagogik '87, Darmstadt, 1987.
- Miličević, Dragoljub:
Informacija kao osnovni razvojni resurs. Zbornik »Informacija kao razvojni resurs«. M. Crnohrnja redaktor, Beograd, Edicija Samoupravljanje i treća tehnološka revolucija, MC, 1985, str. 11—16.
- Naisbitt, John:
Megatrendovi — Deset novih smjerova razvoja koji mijenjaju naš život. Zagreb, Globus, 1985, str. 131.
- Niblett, G.B.F. —
Digital Information and The Privacy Problem. Paris, Organization for Economic Co-operation and Development, 1971.
- Opšti projekt:
Opšti projekt informacionog sistema organa uprave opštine, Beograd, Institut »Mihajlo Pupin«, maj 1987.

- Pečujlić, Miroslav:
Metodologija društvenih nauka. Beograd, Savremena administracija, Dru-
go izmenjeno i dopunjeno izdanje, 1982.
- Perenić, Anton:
Križa prava i autonomnost pravničkog poziva. (Savetovanje »Križa pravnog
sistema«, Centar za marksizam Univerziteta u Beogradu i Pravni fakultet u
Beogradu, 18. april 1989).
- Perović, Slobodan:
Križa pravnog sistema Beograd, Pravni život, br. 11, 1987, str. 1101—1130.
- Plavšak, Nina:
Pravni informacioni sistem Vrhovnog suda SR Slovenije. Brioni, Seminar
»Kompjuter i pravo«, 20—21 april 1987.
- Predsedništvo SFRJ:
Izveštaj Predsedništva SFRJ o stanju i problemima unutrašnje i spoljne
politike. Maj 1987, Beograd, Biblioteka Skupštine SFRJ, Kolo XXIV, sves-
ka B, 1987.
- PRIS:
PRIS — Koncept pravosudnog informacionog sistema Jugoslavije. Beograd,
Savezni sekretarijat za pravosuđe i organizaciju savezne uprave, Savezni
zavod za informatiku i Savezni sud, 1986.
- Reinemann, Heinrich:
Organization and information management. Zbornik »New Technologies
and Management — Training The Public Service For Information Man-
agement, IIAS, Brussels, 1987, str. 9—28.
- Riley, Tom:
Data Protection Today and Some Trends, Law/Technology, Vol. 17, No. 1,
1984.
- Rosslov, M.M. —
Upravljenje, informacija i pravo. Moskva, Misl. 1983.
- Skupština SFRJ:
Odluka o strategiji tehnološkog razvoja SFRJ. Skupština SFRJ, Beograd,
Biblioteka Skupštine SFRJ, April 1987, Kolo XXIV, sveska 7, 1987.
- Šturm, Lovro:
Pravni aspekti zaštite podataka u savremenim informacionim sistemima.
Beograd, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, br. 6, 1986, str. 625—665.
- Vodinec, Vladimir:
O kibernetizaciji kriminalističkih veštačenja u krivičnom postupku. Zag-
reb, Naša zakonitost, br. 1, 1988, str. 79—90.
- Norbert Wiener:
Kibernetika i društvo. Beograd, Nolit, 1964.
- Wolk, Stuart & Luddy, William:
Legal Aspects of Computer Use. Engelwood Cliffs, NJ, 1986.
- Zupančič, Boštjan:
Možnosti za izdelavo ekspertnog sistema v (kaznenem) pravu. Nova Gori-
ca, Zbornik »Pravni aspekti varstva in uporabe računalniških programov
in podatkovnih baz«, 1988, str. 157—165.
- Žarković, Dragoje:
Da li je moguća privredna reforma? Beograd, Pravni život, br. 7—8, 1988,
str. 1069—1074.
- YUSPI-EM
Jugoslovenski sistem pravnih informacija — eksperimentalni model. Lju-
bljana, Institut za javno upravo Univerze v Ljubljani, (Materijal sa Save-
tovanja na Bledu), Ljubljana, 1972.